2

f'k{kkoYyh

शिक्षावल्ल्याः अथवा तैत्तिरीयोपनिषदः प्रथमाध्याये द्वादश ऋचः अर्थात् अनुवाकाः सन्ति येषु ध्यानस्य नैतिकतायाश्च नियमाः प्रदत्ताः सन्ति। येषां ज्ञानस्य साधकः स्वमनसः पवित्रतायैः अभ्यासं कुर्यात्। अस्मिन्नध्याये योगाय अत्यधिकं महत्त्वं प्रदत्तम् अस्ति। इदमुक्तमस्ति यत् ज्ञानस्य साधकः सर्वोत्तमसत्तां प्रति अग्रेसर्तुं मनः सांसारिकजीवनाद्दूरं नेतुं योगस्य अत्याधिकावश्यकतास्ति। शिक्षावल्ल्यां शिक्षायाः वर्णनं कृतमस्ति यस्याम् ध्वनिविज्ञानस्य उच्चारणादेः वर्णनं विद्यते।

mÌs';kfu

इमं पाठं पठित्वा भवन्तः शक्ष्यन्ति :

- सस्वरं शिक्षावल्ल्याः उच्चारणं कर्तुम्य ;
- गुरुशिष्ययोः सम्बन्धं ज्ञातुम् ।

2.1 f'k{kkoYyh

ॐ श्री गुरुभ्यो नमः । हरिः ॐ ।

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

मित्रावरुणौ अस्मभ्यं शान्तिस्वरूपौ भवताम्। अर्यमा अस्मभ्यं शान्तिस्वरूपं भवेत्। इन्द्रः बृहस्पतिश्च अस्मभ्यं शान्तिस्वरूपं भवताम्। उरुक्रमः विष्णुः अस्मभ्यं शान्तिप्रदाता भूयात्। तस्मै परब्रह्मणे नमः। हे वायो! तुभ्यं नमः। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म असि, तथा प्रत्यक्षब्रह्मणः रूपे अहं भवतः एव कथनं करिष्यामि। अहं सत्याचरणस्य (ऋतस्य) कथनं करिष्यामि। अहं सत्यं वदिष्यामि। सः मम रक्षां कुर्यात्। सत्यं सः मम रक्षां कुर्यात्। सः वक्तारं रक्षतु।

शान्तेः स्थापना भवतु।

ॐ शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः।

इत्युक्तः शिक्षाध्यायः ॥ १॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रारम्भः वयं शिक्षायाः (मौलिकतत्त्वानां) व्याख्यां करिष्यामः। वर्णः तथा स्वरः, सुरतारत्वं (मात्रा), प्रयासः (बलम्), समतानः (साम), तथा सातत्यं (सन्तानः) एतेषां षण्णां शिक्षाध्याये वर्णनम् अस्ति।

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः सꣳहिताया उपनिषदम् व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजं-मध्यात्मम् । ता महासꣳहिता इत्याचक्षते । 1

आवां (आचार्यशिष्यौ) सह एव यशः लभेव। सह एव ब्रह्मतेजः (ब्रह्मवर्चसं) प्राप्नुवः। एतदनन्तरं वयं संहितायाः गूढार्थं व्याख्यास्यामः यस्याः पञ्चप्रमुखाः विषयाः सन्तिय अधिलोकम् (लोकैः सम्बन्धितम्), अधिज्यौतिषम् (ज्योतिर्मयाग्निभिः सम्बन्धितम्), अधिविद्यम् (विद्यया सम्बन्धितम्), अधिप्रजम् (प्रजाभिः सम्बन्धितम्), अध्यात्मम् (आत्मना सम्बन्धितम्) एताः पञ्चमहासंहिताः उच्यन्ते।

अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम्। द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् । 2

प्रथमस्य अधिलोकस्य तात्पर्यं (लोकविषयकम्) पृथिवी पूर्वरूपं अस्ति, द्युलोकः उत्तररूपम् अस्ति, आकाशः सन्धिरस्ति वायुः सन्धानम् अस्ति। एतावदेव अधिलोकम् अस्ति।

अथाधिजौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम्। आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम्। इत्यधिज्यौतिषम्। 3

एतदनन्तरं अधिज्यौतिषम् अर्थात् अग्निः पूर्वरूपम् अस्ति सूर्यः उत्तररूपमस्ति, जलं सन्धिः विद्युत् सन्धानम् अस्ति, एतावदेव अधि ज्यौतिषम् अस्ति।

अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनꣳसन्धानम् । इत्यधिविद्यम्। 4

एतदनन्तरम् अधिविद्यम् अर्थात् आचार्यः पूर्वरूपम्, अन्तेवासी (शिष्यः) उत्तररूपम्, विद्या सन्धिः, प्रवचनं सन्धानमस्ति। एतावदेव अधिविद्यमस्ति।

अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳसन्धानम् । इत्यधिप्रजम् 5

एतदनन्तरम् अधिप्रजम् अर्थात् माता पूर्वरूपम्, पिता उत्तररूपम्, प्रजाः (संततिः) सन्धिः, प्रजननं सन्धानम् अस्ति। एतावदेव अधिप्रजम् अस्ति।

अथाध्यात्मम् । अधराहनुः पूर्वरूपम् । उत्तराहनूत्तररूपम् । वाक्सन्धिः । जिह्वासन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । 6

एतदनन्तरम् अध्यात्मम् अर्थात् अधरं हनुः (चिबुकस्य उपरिभागः) पूर्वरूपम्, उत्तरं हनुः (चिबुकस्य अधरः भागः) उत्तररूपम्, वाक् सन्धिः, जिह्वा सन्धानम् अस्ति। एतावदेव अध्यात्मम् अस्ति।

इतीमाम॒हास॒ꣳहिताः । य एवमेता महासꣳहिता व्याख्या॑ता वे॒द । सन्धीयते प्रज॑या प॒शुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण॑ लोके॒न 7

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

एताः एव महासंहिताः सन्ति। यः एताः महासंहिताः जानाति यस्मिन् रूपे च व्याख्यापयति सः प्रजया (सन्ततिना), पशुधनेन, ब्रह्मतेजसा, अन्नेन, अन्नस्य भोज्यपदार्थैश्च स्वर्गे आत्मनः उच्चस्थितिं प्राप्य सम्पन्नो भवति।

यश्छन्द॑सामृष॒भो वि॒श्वरू॑पः । छन्दो॒भ्योऽध्यमृता॑त्सम्ब॒भूव॑ । स मेन्द्रो॑ मे॒धया॑ स्पृणोतु । अ॒मृत॑स्य देव॒ धार॑णो भूयासम्। शरी॑रं मे॒ विच॑र्षणम् । जि॒ह्वा मे॒ मधु॑मत्तमा । कर्णा॑भ्यां॒ भूरि॒विश्रु॑वम् । ब्रह्म॑णः को॒शो॑ऽसि मे॒धया पि॑हितः । श्रु॒तं मे॑ गोपाय । आ॒वह॑न्ती वितन्वा॒ना ॥ १॥

वैदिकच्छन्दसां (ऋचां) यः ऋषभः अस्ति यस्य च इदं समग्रं जगत् दृश्यरूपम् अस्ति। वेदेभ्यः उपरि विद्यमानं यदमृतत्त्वम् अस्ति तस्मात् सः उत्पन्नो जातः। इन्द्रः मम पुष्टये मेधाशक्तिं संवर्धयतु। हे देव! अहम् अमृतस्य भागी स्याम् अर्थात् अमृतं भवेयम् । मम शरीरं प्रत्येकमपि कार्याय स्फूर्तं स्यात्, मम जिह्वा मधुरवाणीं वदेत्। अहं स्वश्रोत्राभ्यां व्यापकायाः बहुविधायाश्च विद्यायाः श्रवणं कुर्याम् । हे इन्द्र भवान् ब्रह्मणः कोशोऽस्ति भवानेव अस्ति तदावरणं यं बुद्धेः क्रियाभिः तस्मिन् ब्रह्मणि आरोपितम्। मया यस्याः पवित्रविद्यायाः अध्ययनं कृतं तस्याः सम्पूर्णविद्यायाः मम कृते संरक्षणं करोतु।

कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमाऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमाऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २॥

सा मत्कृते सम्पत्तिम् आनयति तां च वर्धयति सा मत्कृते वस्त्राणाम् अन्नपानादिनां सर्वदा उपलब्धतां कारयति। अतः तया सह मम कृते अतिलोमयुतां सम्पत्तिं पशुसहितां लक्ष्मीम् आनयत। अहम् आहूतिं समर्पयामि । ब्रह्मचारिणः मम पार्श्वम् आगच्छेयुः। अहम् आहूतिं समर्पयामि। इतस्ततः कुतोऽपि ब्रह्मचारिणः मम सकाशम् आगच्छेयुः। अहम् आहूतिं समर्पयामि। ब्रह्मचारिणः मां प्रति प्रस्थानं कुर्युः। अहम् आहूतिं समर्पयामि। ब्रह्मचारिणः आत्मप्रभुत्वं प्राप्नुयुः। अहम् आहूतिं समर्पयामि। ब्रह्मचारिणः आत्मशान्तिं प्राप्नुयुः। अहम् आहूतिं समर्पयामि।

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन् सहस्रशाखे । निभगाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवताऽऽयन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्रमाभाहि प्रमापद्यस्व ॥ ३॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अहं जनेषु यशस्वी भुयासम्। अहम् आहूतिं समर्पयामि। अहं धनिषु

श्रेष्ठधनवान् भूयासम्। अहम् आहूतिं समर्पयामि। हे प्रभो! भवान् यदस्ति तस्मिन्नहं प्रविशेयम्। अहम् आहूतिं समर्पयामि। हे ज्योतिर्मय! भवान् अपि मयि समाहितो भूयात्। अहम् आहूतिं समर्पयामि। हे करुणामय प्रभो! भवन्तः सहस्रधारावतीनां नदीनाम् इव सन्ति एतादृशे भवति अहम् आत्मानं पूत्वा पवित्रो भूयाः। अहम् आहूतिं समर्पयामि। यथा नद्याः जलम् उपरितः नीच्चौः प्रति प्रवहति यथा वर्षस्य मासाः दिवसस्य अवसानं प्रति तीव्रगत्या गच्छन्ति, हे प्रभो! तद्वदेव सर्वाभिः दिग्भिः ब्रह्मचारिणः मां प्रति आगच्छेयुः। अहम् आहूतिं समर्पयामि। हे प्रभो! भवान् मम प्रतिवेशी अस्ति भवान् मम अतीवसमीपं निवसति मयि समाविशतु। मम प्रकाशः मम सूर्यो भूत्वा मां प्रकाशयतु।

इति चतुर्थोऽनुवाकः।।

भूर्भुवः॒ सुव॒रिति॒ वा ए॒तास्ति॒स्रो व्याहृ॑तयः । तासा॑मुहस्मै॒ तां च॑तु॒र्थीम् ।
माहा॑चमस्यः॒ प्रवे॑दयते । मह॒ इति॑ । तद्ब्रह्म॑ । स आ॒त्मा । अङ्गा॑न्यन्या दे॒वताः॑।
भूरिति॒ वा अ॒यं लो॒कः । भुव॒ इत्य॒न्तरि॑क्षम् । सुव॒रित्य॒सौ लो॒कः ॥ १॥

भूः भुवः स्वः एते त्रयः शब्दाः विशेषशब्दाः सन्ति प्रभोः नामानि । महाचमस्य ऋषि एव वास्तविकतया एतैस्सह चतुर्थ्याः व्याहृत्याः 'महः' इत्यस्य ज्ञानम् अकारयत्। तद् ब्रह्म अस्ति स आत्मा अस्ति तथा अन्ये देवाः तस्य एव अंगभूताः सन्ति।

भूः अस्ति इहलोकः भुवः अन्तरिक्षलोकः स्वः अन्यलोकोऽस्ति, किन्तु महः सूर्यः अस्ति। सूर्येण एव समस्ताः लोकाः संवर्धिताः भवन्ति समृद्धिं च प्राप्नुवन्ति।

मह॒ इत्या॑दि॒त्यः । आ॒दि॒त्येन॒ वाव सर्वे॑लो॒क मही॑यन्ते । भूरिति॒ वा अ॒ग्निः । भुव॒ इति॑ वा॒युः । सु॒वरित्या॑दि॒त्यः । मह॒ इति॑ च॒न्द्रमाः॑ । च॒न्द्रम॑सा॒ वाव सर्वा॑णि॒ ज्योतीं॑षि॒ मही॑यन्ते । भूरिति॒ वा ऋचः॑ । भुव॒ इति॒ सामा॑नि । सु॒वरिति॒ यजूं॑षि ॥ २॥

भू: इति अग्निः अस्ति, 'भुवः' इति वायुः, 'स्वः' इति सूर्यः किन्तु महः इति चन्द्रमाः अस्ति। चन्द्रमसा एव एतानि ज्योतिर्मयग्रहनक्षत्राणि संवर्धितानि महिमानं च प्राप्नुवन्ति।

भूः इति ऋग्वेदस्य ऋगस्ति, भुवः इति सामवेदस्य मन्त्रः 'स्वः' इति यजुर्वेदस्य मन्त्रः अस्ति।

मह॒ इति॒ ब्रह्म॑ । ब्रह्म॑णा॒ वाव सर्वे॑वे॒दा मही॑यन्ते । भूरिति॒ वै प्रा॒णः । भुव॒ इत्य॑पा॒नः । सु॒वरिति॑ व्या॒नः । मह॒ इत्यन्न॑म् । अन्ने॑न॒ वाव सर्वे॑ प्रा॒ण मही॑यन्ते। ता वा ए॒ताश्चत॑स्रश्चतु॒र्धा । चत॑स्रश्चतस्रो॒ व्याहृ॑तयः । ता यो वेद॑। स वे॑द॒ ब्रह्म॑। सर्वे॑ऽस्मैदे॒वा ब॒लिमाव॑हन्ति ॥ ३॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

किन्तु 'महः' अस्ति ब्रह्म। ब्रह्मणा एव एते वेदाः संवर्धिताः समृद्धाः (महिमान्विताश्च) भवन्ति।

'भूः' इति प्राणप्रधानो वायुः अस्ति। 'भुवः' इति अपानो निम्नतरः वायुरस्ति।

'स्वः' इति व्यानः व्याप्तो वायुः अस्ति, किन्तु 'महः' इति अन्नम् अस्ति। अन्नेन एव एते वायवः संवर्धिताः समृद्धाश्च भवन्ति। एते चत्वारः सन्ति, चत्वारोऽपि पुनः चतुष्प्रकारेण विद्यन्ते, तस्य नाम्नां चत्वारो 'विशेषशब्दाः' सन्ति तथा पुनः प्रत्येकं चतुर्विधोऽस्ति। यः इमान् जानाति सः ब्रह्म जानाति तथा तस्य कृते सर्वे देवगणाः हविः आनयन्ति।

इति पञ्चमोऽनुवाकः

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः।
अन्तरेण तालुके । य एषस्तन वावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो
विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति। भुव इति वायौ ॥ १॥

पश्यत, यः यदन्तर्हृदये आकाशीयस्वर्गोऽस्ति तत्र परमपुरुषो निवसति। मनोमयः अस्ति दैदीप्यमानं हिरण्यमयम् अमृतमयं चास्ति। द्वयोः तात्वोः मध्ये इदं स्त्रियाः स्तनतुल्यमस्ति तदिन्द्रियस्य उपत्तिस्थानम् अस्ति। यत्र केशाः स्वान्तिमस्थले भ्रमर इव कुन्तलिताः भवन्ति स एव अयं शिरसः कपालं विभज्य तस्य मध्याद् बहिरायाति। भूः इति अग्नौ तिष्ठति भुवः इति च वयौ।

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति
मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ।
आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम्।
इति प्राचीन योग्योपास्व ॥ २॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

'सुवः' इत्यस्य रूपे आदित्ये 'महः' इत्यस्य च रूपे नित्यब्रह्मणि सः स्वराज्यं प्राप्नोति। सः मनसः आधिपत्यं प्राप्नोति, 'वाक्' इत्यस्य अधिपतिरस्ति। 'वक्षु' इत्यस्य अधिपतिः,श्रोत्रस्य अधिपतिः, विज्ञानस्य चाधिपतिरस्ति। एतदनन्तरं 'ब्रह्म' अपि अस्ति। तस्य शरीरं समग्रः आकाशः अस्ति, तस्य आत्मा 'सत्यम्' अस्ति। यः मनसि आनन्दं प्राप्नोति, यः प्राणेषु स्वसुखं प्राप्नोति, यः शान्तिसमृद्धोऽस्ति, अमृतमयश्चास्ति। हे प्राचीनयोगस्य उपासकः त्वम् अस्मिन् रूपे 'तम्' उपासस्व।

इति षष्ठोऽनुवाकः ।।

पृ॒थि॒व्य॑न्तरि॑क्षं॒ द्यौर्दिशो॑ऽवान्तरदि॒शाः । अ॒ग्निर्वा॒युरा॑दि॒त्यश्च॒न्द्रमा॒ नक्ष॑त्राणि। आप॒ ओष॑धयो॒ वन॒स्पत॑य आका॒श आ॒त्मा । इत्य॑धिभू॒तम् । अथाध्या॒त्मम्। प्रा॒णो व्या॒नो॑ऽपा॒न उ॑दा॒नः स॑मा॒नः । चक्षुः॒ श्रोत्रं॒ मनो॒ वाक् त्वक् । चर्म॑मा॒ꣳस स्नावास्थि॑ म॒ज्जा । ए॒तद॑धिवि॒धाय॒ ऋषि॒रवो॑चत् । पाङ्क्तं॒ वा इ॒दꣳ सर्व॑म् । पाङ्क्ते॑नै॒व पाङ्क्त॑ꣳ स्पृणो॒तीति॑ ॥ १॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

पृथिवी, अन्तरिक्षं, द्युलोकः, दिशः, अवान्तरदिशः, अग्निः वायुः, सूर्यः, चन्द्रमाः तथा विभिन्नानि नक्षत्राणि, जलानि, औषधयः, वनस्पतयः, आकाशस्तथा सर्वान्तरात्मा एतानि अधिभूतानि सन्ति। इदानीम् अध्यात्मं प्रारभते। मुख्यवायुः, मध्यवायुः निम्नवायुः ऊर्ध्वतरः वायुः तथा सर्वत्र व्याप्तो वायुः चक्षुः श्रोत्रं मनः वाक् त्वचि चर्म मांसं स्नायुः अस्थि

तथा मज्जारूपाणि सन्ति। इत्थम् एतेषां विभाजनं कृत्वा ऋषिः वदति– ‘इदं सम्पूर्णं जगत् पञ्च–पञ्चात्मके युग्मे विभाजितोऽस्ति। सः परमपुरुषः पञ्चान् पञ्चभिः नियुनक्ति।

इति सप्तमोऽनुवाकः।।

ओमिति॒ ब्रह्म॑ । ओमिती॒दꣳसर्व᳚म् । ओमित्ये॒तद॑नुकृतिर्ह॒स्म॒ वा अ॒प्योश्रा॑व॒येत्याश्रा॑वयन्ति । ओमिति॒ सामा॑नि गायन्ति । ओꣳशोमिति॑ श॒स्त्राणि॑ शꣳसन्ति । ओमित्य॑ध्व॒र्युः प्र॑तिग॒रं प्रति॑गृणाति । ओमिति॒ ब्रह्मा॒ प्रसौ॑ति । ओमित्य॑ग्निहो॒त्रमनु॑जानाति । ओमिति॒ ब्राह्म॒णः प्र॑व॒क्ष्यन्ना॑ह॒ ब्रह्मोपा᳚प्नवा॒नीति॑ । ब्रह्मै॒वोपा᳚प्नोति ॥ १॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

‘ओम्’ एव ब्रह्म अस्ति, ओम् एव इदं समग्रं विश्वमस्ति। ओम् एव अनुमोदनसूचकाक्षरोऽस्ति। ओम् एव उक्त्वा ते कथयन्ति, इदानीं वयं शृणुयाम तथा ते ओम् एव उक्त्वा प्रवचनं प्रारभन्ते। ‘ओम्’ इत्यक्षरेण एव सामवेदस्य ऋचां गानं गीयते, ओम् शोम् इत्युक्त्वा एव शास्त्राणि उच्चरन्ति। ‘ओम्’ इत्यक्षरेण यज्ञस्य होता (अध्वर्युः) प्रत्युत्तरं ददाति। ‘ओम्’ इत्यक्षरेण ब्रह्मा सृष्टेः प्रारम्भं करोति (अथवा ‘ओम्’ इत्यक्षरेण मुख्यहोता ब्रह्मा अनुमतिं ददाति।) ‘ओम्’ इत्यक्षरेण एव अग्निहोत्रस्य अनुमतिः प्रदीयते। ज्ञानस्य व्याख्यायाः पूर्वं ब्राह्मणः ओम् इत्यस्य उच्चारणं कृत्वा कथयति ‘अहं ब्रह्म प्राप्नुयाम्’ सत्यतायां सः ब्रह्म प्राप्नोत्येव।

ऋतं च स्वाध्यायप्रवंचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवंचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवंचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवंचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवंचने च। अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवंचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवंचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवंचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवंचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवंचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवंचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवंचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥

वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह ऋतं स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह सत्यं स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह तपश्चर्या स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह दमः स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह शमः स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह परिवारजनानाम् अग्नयः स्युः। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह अग्निहोत्रं स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह अतिथिसेवा स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह मनुष्यत्वं स्यात् । वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह सन्ततिः (प्रजाः) स्यात्। वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह प्रजननकार्यं स्यात् । वेदस्य स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां सह पुत्राणां पुत्राः भवेयुः। एतानि कर्त्तव्यानि सन्ति। 'सत्यं सर्वप्रथमम् अस्ति' सत्यवादी ऋषिः राथीतरः (रथीतरस्य पुत्रः) एवम् उक्तवान्। 'तपः सर्वप्रथमम् अस्ति' नित्यतपोनिष्ठः ऋषिः पौरुशिष्टिः (पुरुशिष्टस्य पुत्रः) एवम् उक्तवान्। 'वेदानां स्वाध्यायं प्रवचनं च सर्वप्रथमम्' अस्ति मुद्गलस्य

पुत्रनामकेन ऋषिणा उक्तम्। एतस्य कारणमिदं यत् एषा सर्वा तपस्या अस्ति तथा तपश्चास्ति।

इति नवमोऽनुवाकः ।।

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणꣳसवर्चसम् । सुमेध अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥

अहमेव 'सः' अस्मि यः वृक्षम् अग्रे वर्धयामि। तथा मम कीर्तिः उच्चपर्वतस्य स्कन्धः इवास्ति। अहम् अमृतमिव उत्कृष्टं पवित्रं चास्मि, अहं संसारस्य ज्योतिर्मयी सम्पदस्मि अहं गभीरविचारकोऽस्मि, आदिकालादेव अक्षयः अमृतरूपी चास्मि। इदं त्रिशङ्कोः वेदानुवचनम् अस्ति तथा तस्य आत्मज्ञानस्य ऋगस्ति।

इति दशमोऽनुवाकः ।।

वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकꣳसुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २॥

नो इतराणि । ये के चारुमच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम्। भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३॥

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४॥

इत्येकादशाऽनुवाकः ॥

वेदस्य व्याख्यानं कृत्वा आचार्यः स्वशिष्येभ्यः अनुशासनस्य आदेशं ददाति।

सर्वदैव सत्यं वदत, स्वधर्ममार्गमनुसरत, वेदानां स्वाध्यायाद् प्रमादो मा कुरुत, स्वाचार्येभ्यः तेषाम् इष्टं धनम् आनीय प्रदानानन्तरं भवन्तः स्वपुत्रपरम्परायाः दीर्घसूत्रं नैव छेत्स्यथ। सत्यस्य विषये न प्रमदितव्यम्,

स्वकर्त्तव्यानां विषये भवन्तः कदापि अनवधानाः मा स्युः। कुशलतायाः सम्बन्धे यूयमनवधानाः मा भवेत। स्वोन्नतिं वृद्धिम् उद्यमं च प्रति कदापि अनवधानाः मा भवेत। वेदानां स्वाध्यायाद् प्रवचनाच्च कदापि प्रमादं न कुरुध्वम्।

देवान् पितघ्न् च प्रति कदापि स्वकर्त्तव्यानाम् अवहेलनं मा कुरुत। युष्माकं पिता युष्मभ्यं देवतुल्योऽस्ति युष्माकं माता च युष्मभ्यं देवितुल्या अस्ति ययोः यूयम् आराधनां कुरुत। स्व आचार्यस्य देवसमानां सेवां कुरुत तथा गृहागतस्य अतिथिनः देवसमानं सम्मानं कुरुत। यानि कर्माणि जनानां दृष्टिषु उत्तमानि सन्ति तानि कर्त्तव्यानि इतराणि न कर्त्तव्यानि। यानि सत्कर्माणि वयं कृतवन्तः तानि एव भवद्भिः उपास्यानि कर्त्तव्यानि सन्ति अन्यानि कर्माणि नैव कर्त्तव्यानि।

यः ब्रह्मचारी (विद्वान्) अस्मत्तः अधिकः श्रेष्ठः महांश्चास्ति तस्मै आसनं प्रदाय सम्मानं च कृत्वा तं परितृप्येत। यूयं श्रद्धया सादरं च दानकार्यं कुरुत। सज्जनभावेन दानं कर्त्तव्यम्। प्रसन्नतया च दानं कर्त्तव्यम्। संविद्भावेन च दानं प्रदेयम्।

एतदतिरिच्य यदि भवन्तः स्वकर्मणाम् आचरणस्य विषये शङ्कायमानाः सन्ति चेत् यः कोऽपि विद्वान् ब्राह्मणः तत्र भवेत् यः बुद्धिमान् स्यात्, अपरैः संचालितो न स्यात्, धर्मपारायणः स्यात्, कठोरः क्रूरश्च न स्यात्, यथा ते तस्मिन् विषये आचरेयुः तथा यूयमपि तत्र तथैव आचरत। यदि कश्चिज्जनः अपरैः अभियुक्तः अपराधी च घोषितः स्यात् तर्हि तेन सह तथैव आचरत यथा तत्र शिष्टाः विद्वांसो वा तं प्रति आचरन्ति। यः

सुविचारवान् श्रद्धावांश्चास्ति, अन्यैः संचालितो नास्ति, धर्मपरायणोऽस्ति, यः कठोरः क्रूरश्च नास्ति इदमेव विधानम् अयमेव उपदेशो वा अस्ति। अयमेव परमादेशः। अस्य एव ज्ञानस्यानुसारं यूयं धर्मं पालयत। आम् निश्चितरूपेण इदमेव ज्ञानं यद् धर्मपूर्वकं कर्त्तव्यं चास्ति।

इत्येकादशोऽनुवाकः ।।

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

॥ इति शिक्षावल्ली समाप्ता ॥

मित्रावरुणौ अस्मभ्यं शान्तिस्वरूपौ भवताम्। अर्यमा अस्मभ्यं शान्तिस्वरूपं भवेत्। इन्द्रः बृहस्पतिश्च अस्मभ्यं शान्तिस्वरूपं भवताम्। उरुक्रमः विष्णुः अस्मभ्यं शान्तिप्रदाता भूयात्। तस्मै परब्रह्मणे नमः। हे वायो! तुभ्यं नमः। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म असि, तथा प्रत्यक्षब्रह्मणः रूपे अहं भवतः एव कथनं करिष्यामि। अहं सत्याचरणस्य (ऋतस्य) कथनं करिष्यामि। अहं सत्यं वदिष्यामि। सः मम रक्षां कुर्यात्। सत्यं सः मम रक्षां कुर्यात्। सः वक्तारं रक्षतु।

शान्तेः स्थापना भवतु।

ikBxr ç'u 2-1

रिक्तस्थानानि पूरयत।

1. .... अधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजंमध्यात्मम् ।
2. य एवमेता महासꣳहिता .... वेद ।
3. ब्रह्मणः कोशोऽसि .... पिंहितः ।
4. ब्रह्मणा वाव .... महीयन्ते ।
5. अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा .... ।

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

- शिक्षावल्ल्याः उच्चारणम्।
- शिक्षावल्ल्याः अर्थज्ञानम्।

ikBxr ç'u 1-1

1. शिक्षावल्ल्याः सारं स्वशब्देषु लिखत।

fVIi.kh

mÙkjekyk

2.1 उत्तराणि संस्कृते सन्ति।

1. अधिलोकम्
2. व्याख्यांता
3. मे॒धया
4. सर्वे॑वे॒दा
5. नक्ष॑त्राणि